

ПОУХ А.В.

УДК 930.1(47) "18/19"+94(47)

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ НА ВЕЛИКОМУ СТЕПОВОМУ КОРДОНІ, ЯКІ ПЕРЕДУВАЛИ ПОЯВИ КОЗАЦТВА (ІСТОРІОГРАФІЯПРОБЛЕМИ)

В статті надається аналіз етносів-носіїв археологічних культур, які співіснували та змінювали одне одного на Великому степовому кордоні. Розглядаються антропологічні та мовні відмінності цих народів – можливих попередників українських козаків.

Ключові слова: Великий степовий кордон; козацтво; етнос; антропологія; археологічна культура; етногенез, мовне середовище.

В статье анализируются этносы-носители археологических культур, которые сосуществовали и сменяли друг друга на Великом степном кордоне. Рассматриваются антропологические и языковые отличия этих народов – возможных предков украинских казаков.

Ключевые слова: Великий степной кордон, казачество, этнос, антропология, археологическая культура, этногенез, языковая среда.

There are analyzed ethnos archeological cultures that changed each others in Great Steppe Border. There are investigated anthropologic and linguistic differences of these ethnos – possible predecessors of Ukrainian Cossacks.

Key words: Great Steppe Border, Cossacks, ethnos, anthropology, archeological culture, ethno genesis, linguistic area.

Проблема Великого степового кордону є однією з актуальних в історіографії сьогодні, вона все більше привертає увагу вчених. У докозацький період Великий степовий кордон, що проходив по території України, був чинником, який пізніше вплинув на виникнення та діяльність українського козацтва. Тому зробимо спробу визначити ступінь цього впливу на суспільно-політичні та етнічні процеси, які відбувалися у степовому Подніпров'ї. Сутність поняття Великого степового кордону, на наш погляд, найточніше сформулював відомий український вчений Я.Р. Дашкевич. Він говорить, що через територію України проходили (а декотрі і зараз проходять) кілька природних і антропогенних кордонів: біологічний (екологічний) – між степом і лісом з проміжною смугою лісостепу;

гідрографічний – Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; соціально-економічний – між кочівництвом і осілістю; етноконфесійний – між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами, та, нарешті, етнокультурний – між, загалом кажучи, культурою Заходу і культурою Сходу. За такої насиченості кордонами можна цілком погодитися з думкою Я.Р. Дашкевича, що по території України проходив, рухаючись залежно від політичних обставин, також світовий Великий кордон, який географи та соціологи прокладають по цілій земній кулі. Вчений вважає, що саме назва „Україна”, яка замінила стародавню назву „Русь”, є не чим іншим, як втіленням Великого кордону: Україна – край, країна, окраїна, окраїна одного світу,

протиставленого іншому [1, с.30]. Тому Північне Причорномор'я і в давнину було насиченим політичними подіями. Вчений-археолог І.Ф. Ковальова, спираючись на дослідників XIX ст. А.С. Уварова та І.Є. Забеліна, вважає, що район дніпрового Надпоріжжя з сивої давнини уявляв з себе центральну місцевість кочів'я степових народів. Про це свідчить велика кількість поховань, різних за формою та змістом [2, с.12]. Про район Поорілля, який теж належить до Великого степового кордону, свідчить археолог Д.Я. Телегін. Він вважає, що басейн ріки Орлі, лівої притоки Дніпра, був ґрунтовно заселений в неолітичний, ямний, зрубний, скіфо-сарматський та ранньослов'янський час [3, с.27].

Через українські степи прокотилося кілька хвиль великого переселення народів. В цих місцях, як у величезному котлі, змішувалися, розплавлялися, розтікалися, гинули та знову народжувалися, міняли один одного цілі народи. Деякі з них залишили по собі помітний слід, а деякі промайнули ледве поміченими. Не випадково історію народження нових етносів в швидкоплинних процесах змін, об'єднань, розпадів, появи нових об'єднань тощо відомий український історик Михайло Юліанович Брайчевський назвав "вічною проблемою" [4, с.173-179]. Отже, до історичних реалій, що стали формантами українського козацтва, на думку багатьох істориків, слід розглядати етнічні процеси на обширі подій усього прикордоння. Сучасний український дослідник А.Сокульський вважає, що процес самоорганізації козацтва почався з середини XII ст. і провідним в ньому став геополітичний фактор [5]. Ми гадаємо, що для розуміння етнічних та політичних процесів, які відбувалися в межах Великого степового кордону, необхідно хоча б побіжно охарактеризувати ситуацію на Подніпров'ї та в Північному Причорномор'ї, починаючи з глибокої давнини, як вона вимальовується на підставі досліджень археологів, антропологів та істориків писемної історії.

Про давніх мешканців Північного Причорномор'я – кіммерійців залишилось зовсім мало даних. Завдяки „батьку історії” Геродоту, нащадки отримали знання про легендарних скіфів, які змінили кіммерійців на Великому степовому кордоні. Про послідовників скіфів – сарматів античні автори (Страбон, Помпоній Мела, Пліній Старший, Корнелій Тацит, Клавдій Птолемей) залишили фрагментарні дані з іноді плутаним характером повідомлень.

Сучасний український археолог Д.Н. Козак вважає, що саме під ударами кочівницьких сарматських племен у другій половині I ст. н.е. завершує цикл свого розвитку зарубинецька культура, яку більшість археологів пов'язує з початковою фазою процесу формування слов'янського етносу в межиріччі Вісли та Дніпра. Основна маса населення залишає свої домівки і йде в лісові райони Верхнього Подніпров'я і Подесення, частково – у Південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, протослов'яни асимілюються з місцевими балтськими племенами. Результатом цих процесів було виникнення кількох своєрідних груп так званих пізньозарубинецьких пам'яток. Зарубинецьке населення, яке залишилося в Середньому Подніпров'ї, змішавшись з прибулими східнопшеворськими племенами, а також увібравши деякі балтські та сарматські елементи, створило інші групи пізньозарубинецьких пам'яток. Саме в Середньому і Верхньому Подніпров'ї і Подесенні на базі активних асиміляційних процесів та під впливом черняхівської культури створюється київська культура, в ареалі якої у V–VI ст. формується своєрідна група ранньосередньовічного слов'янського етносу, яка позначена балтськими впливами [6, с.12].

Дещо іншим шляхом, стверджують археологи, проходить етнотворчий процес у західній частині України. Приблизно в той самий час, що і в Подніпров'ї (середина I ст. н.е.), зарубинецькі племена прип'ятського Полісся мігрували з насиджених місць на південь, в райони

Волині і Подністров'я. Причину їх раптової втечі слід шукати в екологічній катастрофі, різкому підвищенні вологості ґрунту, що в болотистих районах є дуже небезпечним явищем, можливо ерозії ґрунту.

За Д. Козаком, в процесі інтеграції зарубинців носіями верхньодністровського варіанту пшеворської культури – нащадками поморсько-кльошових племен, що асимілювали якусь частину германців, які мешкали на Волині і Подністров'ї, у другій половині I ст. н.е. створюються пам'ятки зубрицької культури. Вони мають багато спільних рис з пізньозарубинецькими старожитностями Подніпров'я, особливо Південного Побужжя, і, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком зрозуміло, оскільки обидві етнокультурні спільності мають єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, що походить від поморсько-кльошової культури. Носіями зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток були, ймовірно, венеди, описані Тацитом [6, с. 12].

На дальший процес етнокультурної історії України мали значний вплив події, що відбувалися на кордонах Римської імперії, в Подунав'ї. Маркоманські війни, в яких проти Риму виступили племена сарматів, германців, дакійців, завершилися повною перемогою імперії і приєднанням до неї Дакії. Остання стала черговою римською провінцією. Ця подія впритул наблизила кордони імперії до народів карпатського регіону, Подністров'я і Подніпров'я. Розпочалося налагодження і до II ст. встановилися тісні торгівлі і культурні контакти між людьми, які жили на цих землях. Рим потребував рабів, зерна, м'яса, а варвари – вина, тканин, предметів розкоші, срібних динарів. Важливе значення надавалося також налагодженню відносин імперії з античними містами Північного Причорномор'я, які в II ст. переживали період нового економічного і культурного піднесення. Все сприяло процесу нівелювання культурних рис зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток, що

відображав посилення інтегральних явищ між різними етнічними групами.

Тісні стосунки Риму з сарматами вивчають сучасні українські дослідники О. Денисов та М. Ведейко. Вони стверджують, що в III ст. три тисячі сарматських вершників „за контрактом” були відправлені у Британію для захисту кордонів імперії від войовничих предків шотландців. Згідно з римськими законами, після закінчення строку служби, колишні кочовики осіли на землю та досконало оволоділи латиною. Велика частина їх увійшла до правлячої еліти провінції [7, с. 21]. Можна припустити, що саме тому і польська шляхта виводила свій родовід від сарматів. Сучасний український історик О.В. Русіна пише, що від часів раннього середньовіччя в Європі усталилась думка про слов'янський світ як Птолемеєву Європейську Сарматію, що простяглась від польсько-німецьких кордонів до Танаїсу (Дону). У XV – XVI ст. ці уявлення розвинулись у так званий сарматизм – суто польський паросток “яфетичної” теорії походження шляхетного стану та військової верстви [8, с. 275].

Український письменник та журналіст Віталій Абліцов в газетній статті цитує (не посилаючись на джерело) звернення козацьких ватажків Северія Наливайка та Григорія Лободи до короля Речі Посполитої Сигізмунда III (1596 р.), яке свідчить про сарматську складову не тільки козацтва, а всього українського народу: “Народ наш український, будучив об'єднанні спочатку з князівством Литовським, а потім з королівством Польським, не був ніколиними підкореним і перед ними раболепен, але, як союзний та одноплемінний, від одного кореня слов'янського альбо сарматського виниклий, за доброю волею об'єднався на однакових та рівних з ними правах і привілеях, договорами та пактами урочисто затверджених” [9, с. 7].

Для нашого дослідження важливою є думка вчених, що саме з сарматами пов'язана поява на Великому степовому кордоні такого елемента майбутнього

козацького одягу, як шаровари. Перші знахідки шароварів, які були зроблені в сарматських похованнях, дають можливість стверджувати, що в той час їх носили як чоловіки, так і жінки [7, с.20].

Археологи стверджують, що протягом II ст. на Великому степовому кордоні під римським впливом формується черняхівська культура. У Подніпров'ї носіями черняхівських пам'яток стали південна частина пізньозарубинецьких племен та скіфо-сарматське осіле населення, у Подністров'ї – венеди як носії пам'яток зубрицької культури, у карпатському регіоні – дакійці. Тісні стосунки з більш розвинутими суспільствами півдня Європи, античною цивілізацією мали наслідком величезний вплив на економічний, соціальний та культурний розвиток народів Великого степового кордону. За умов прогресуючого господарства, зокрема землеробства та ремесел, сприйняття культурних цінностей провінційно-римського світу, різкого розвитку соціальних відносин, характерного для черняхівської культури, відбувалося зближення різних етносів та їх інтеграція.

Вражає не тільки багатонаціональність, але й грамотність людей того часу. Від Волині до Криму відомі знахідки кераміки з написами латинською, грецькою мовами та готськими рунами. Тут же зустрічаються сарматські тамги та слов'янські „рези”. Ймовірно, що мешканці багатьох, особливо торговельних поселень, володіли чотирма-п'ятьма мовами та вміли писати декотрими з них. Так вважають українські історики О. Денисов та М. Ведейко [10, с.13].

Цей позитивний процес поширення грамоти був перерваний в останній чверті II ст. внаслідок вторгнення з Північно-Західної Європи германських племен, основу яких становили готи і гепіди. Як склалися відносини завойовників з місцевими племенами сарматів та їх нащадків аланів, зараз сказати важко. Академік НАН України, відомий дослідник ранньої історії слов'ян О.Й. Прицак стверджує, що готи швидко

порозумілися з аланами, про що свідчить назва сучасної іспанської провінції Каталонії (Гото-Аланії), яка створена була внаслідок спільного військового походуготів та аланів на Піренейський півострів з Північного Причорномор'я [11, с.513]. Основою для порозуміння цих народів став спільний культурний пласт, який простежив у поховальних обрядах готів та сарматів російський дослідник В.В. Седов. Він стверджує, що суто іранські (сарматські) риси потрапили до поховальних обрядів носіїв вельбарської культури, пов'язаної з готами, з Північного Причорномор'я незадовго до рубежу ер [12, с.254-256]. Панування готів на Великому степовому кордоні, на думку О. Денисова та М. Ведейко, залишило в спадщину сучасним мешканцям України такі слова як „князь”, „меч”, „шолом” і навіть „хліб”, які мають німецьке походження [10, с.13].

У другій половині IV ст. на територію України вторглися зі сходу кочові племена гунів, які ліквідували політичне панування готів на Великому степовому кордоні, підпорядкувавши їх своєму впливові. Гуни принесли на Великий степовий кордон тюркську мову. Так вважає відомий казахський письменник і дослідник Олжас Сулейменов [13, с.260].

Зазнавши від гунів поразки, армії різних племен та народів на чолі зі своїми ватажками відправилися блукати по безмежних просторах Європи та Африки („уславлені” погромом Риму вандалі добралися до Тунісу) в пошуках кращої долі. Часом вони могли пограбувати ту чи іншу римську провінцію, захопивши владу в якомусь місті. О. Денисов та М. Ведейко наводять приклад з однієї хроніки, яка зберегла ім'я сарматського короля на ім'я Бабай (порівняй: козак Мамай), який царював близько 470 року у „державі” на берегах Тиси. Звідти він був вигнаний готами, після чого захопив Сінгудун (сучасний Белград). Однак готи настигли його й там. Місто було захоплене, а Бабай загинув при його захисті [10, с.13]. Ці ж самі

дослідники зазначають, що на теренах Великого степового кордону до сьогодні знаходять сліди вельми цікавої археологічної культури, яку називають пшеворською. Представлена вона, крім іншого, військовими похованнями. В зрубі ставили глечик з попелом спаленого небіжчика, його військово знаряддя, в тому числі меч, предмети побуту та прикраси. В похованнях присутні елементи різних етнічних культур, тому спір про етнічну приналежність „пшеворців” ще триває. Можна припустити, що це сліди тих самих блукаючих загонів, які склалися з воїнів різних племен, об’єднаних єдиним військовим кодексом поваги до меча та покори своєму ватажку, що могло бути прототипом бродницьких ватаг, а потім козацьких загонів [10, с. 13].

Поліетнічний склад населення Подніпров’я підтверджують вчені-антропологи. Антропологічні дослідження краніологічної серії з некрополя XI-XII ст. біля с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псьол показали велику схожість за більшістю ознак з черепами черняхівських могильників Середньої Наддніпряниці. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов’янам відносно масивного компоненту. Що ж до назомалярного та зигмаксілярного кутив, які є мірилом сплюснення обличчя, то за цими ознаками черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до аланської верхньосалтівської серії. Сучасний український антрополог С.П. Сеґеда з цього приводу пише: “Антропологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участю принаймні трьох морфологічних компонентів - власне слов’янського, черняхівського та салтівського (аланського)” [15, с. 46].

За певних обставин антропологічні дані мають перевагу над іншими категоріями етногенетичних джерел – археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура можуть поширюватися

шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільності є безперечним доказом контактів – часом вимушених, а інколи й добровільних – з іншими етнічними спільнотами.

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилося питання про роль кочівницького (східного) компоненту в формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини, Переяславщини та Черкащини, тобто з тих регіонів, з яких більшою мірою йшло заселення Надпоріжжя. Прикметно, що вплив кочівницького компоненту (збільшення діаметра вилиць, тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа і т.п.) фіксується і серед сучасного населення Південної Київщини, Черкащини та Полтавщини, де давньоруські літописи розміщують поселення торків, половців, чорних клобуків та інших кочовиків. Все ж його роль у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати, вважає антрополог С.П. Сеґеда. Загальні морфологічні риси можна „вловити” лише при зіставленні з тими групами, які за будовою обличчя вважаються „еталоном” європеїдної раси [15, с. 46].

З досліджень антропологів витікає висновок, що загалом антропологічний склад населення Великого степового кордону складався в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів північноіранського, слов’янського, тюркського, готського та угорського походження. Процес змішання народів не припинявся протягом всієї історії Північного Причорномор’я.

Наскільки ж епоха Великого переселення народів різко змінила етнічну ситуацію в кочовому світі Євразії і, зокрема, на Великому степовому кордоні? На зміну іраномовному населенню приходять тюркомовні групи племен, які визначили подальший етногенез не тільки в азійській частині євразійського степу, але й в

Північному Причорномор'ї. Відомий радянський дослідник ранньої історії слов'ян та їх південних сусідів Л.М. Гумільов, розглядаючи зміну мовної ситуації на степовому кордоні, посилався на перського історика Раванді, який писав у творі, присвяченому султану Рума (Мала Азія) Г'їас ад Діну Кай Хусрау (1192-1196): „Слава Аллаху... в землях арабів, персів, візантійців і русів слово належить тюркам, страх перед шаблями яких міцно живе в серцях” [14, с.99]. На основі цього факту можна припустити, що домінуюче на Великому степовому кордоні сармато - аланське населення перейшло на тюркську мову, елементи якої згодом простежуються в козацькій військовій термінології, назвах річок та населених пунктів.

Вчені визначили час та обставини чергової зміни мовного середовища в південній Русі. Так, академік Агатангел Юхимович Кримський зазначав: “За давньої давнини, відколи Володимир Святий та Ярослав Мудрий завели грамотність, літературною мовою для південної Русі зробилася чужа, церковно-слов'янська (болгарська) мова, спільний письменський орган геть усього православного слов'янства” [16, с.35]. Відомий український вчений О.Пріцак у ґрунтовній монографії “Походження Русі” пише: “У 1036 році Ярослав, новгородський правитель, який щойно утвердився в Києві, розгромив печенігів (тюркомовний народ) і утвердив свій варіант римської імперії, ідеологічним центром якої був Софійський собор у Києві, підґрунтям – система Новгородських законів. Безперечно, що це певною мірою підштовхнуло його до введення як сакральної (священної) й законної мови його володінь саме церковно-слов'янської, яка після занепаду Дунайської Болгарії втратила свого власника. Ярослав почав також перетворювати Русь у територіальну спільність шляхом осадження княжої мандрівної дружини на київській, чернігівській і переяславській землях... І лише тоді почала відбуватися культурна

революція, відштовхнувшись від поліетнічної, багатомовної й безтериторіальної спільності... Руська мова впровадилася через священний обряд та кирилицю” [11, с.100]. Тобто, Київська Русь не була мононаціональною державою і тільки впровадження християнства сприяло пануванню слов'янської мови на руських землях.

Все це наводить на думку, що й українське козацтво – явище поліетнічне, як і сам український народ. Саме Великий степовий кордон став колицкою не тільки українського, а козацтва взагалі. Асиміляційні процеси на кордоні відбувалися швидше, ніж за його межами і супроводжувалися військовими, культурними і господарськими надбаннями.

Список використаних джерел та літератури

1. Дашкевич Я. Україна на межі між сходом і заходом (XIV-XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім.Т.Шевченка. – т. ССХХІІ. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – С.28-44.
2. Ковалёва И.Ф. Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепровско-донецкой экспедиции НКПрос УССР 1927 – 1932 гг.). Учебное пособие. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – 72 с.
3. Телегин Д.Я. Археологические памятники Поорелья по материалам работ экспедиции “Днепр-Донбасс” в 1970-1971 гг. // Проблемы археологии Поднпр’я. Спеціальний випуск міжвузівського збірника наукових праць присвячений 70-річчю доктора історичних наук, професора кафедри історіографії та джерелознавства Дніпропетровського національного університету Ірини Федорівни Ковальової. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2000. – С.19-28.
4. Брайчевський М. Вічна проблема // Всесвіт. – 1989. – № 5. – С.173-179.
5. Сокульський А. Козакування і раннє козацтво: процес виникнення та еволюція // Національна перлина Запорозжя: впровадження інноваційно-інвестиційних технологій гармонізації біоєкосистеми о. Велика Хортиця Перший міжнародний конгрес: збірник тез доповідей. – Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2004. – 240 с.
6. Козак Д.Н. Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в I тис. н.е. (проблема етногенезу слов'ян) // Український історичний журнал. – 2001. – № 3. – с.11-14.
7. Денисов О., Ведейко М. Страна Сарматия, страна Роксолания // Голос України – 22.06.2004. – №113. – с. 20 – 21
8. Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К.: Альтернативи, 1998. – 320 с.

9. Аблицов В. Гетьманат // *Голос України* от 26.10.2002. – № 198. – С. 3.
10. Денисов О., Ведейко М. Страна мечаво время Бусово // *Голос України* – 6.07.2004. – № 122. – С. 1213.
11. Прицак О. Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (Крім ісландських саг). – К.: Обереги, 1997. – Т. 1. – 1080 с.
12. Седов В. В. Славяне древности. – М., 1994.
13. Сулейменов О. Ази Я. – Алма-Ата, 1975. – 304 с.
14. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период. – Ленинград: Наука, 1990. – 280 с.
15. Сегада С. П. Етногенетичні процеси на території Русі-України за даними антропології // *Український історичний журнал*. – 2001. – № 3. – С. 43-47.
16. Кримський А. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася // *Історія української мови*. Хрестоматія. – К.: Либідь, 1996. – 287 с.